

С. І. СВИТЛЕНКО (Дніпропетровськ)

Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему *

Принципова відмінність українського народолюбства від російського народництва полягала у тому, що світоглядними складниками першого були “українолюбство” (“українофільство”, “хохломанія”) та “народолюбство” (“народовство”, “хлопоманія”), які перебували в нерозривному зв'язку. За умов, коли уряд монархічної Росії всіляко гальмував вільний розвиток української мови, літератури, освіти, мистецтва, преси, всього того, що складає сукупність духовності народу, й посилював русифікаторську політику, українлюбці обрали своїм ідейним кредо відстоювання не російських державних інтересів, у тодішній історичній обстановці шовіністично-імперських стосовно українства, а захист прав рідного народу. П. О. Куліш писав про причину такого вибору: “Українська ідея, заснована на началі глибоко-демократичному, явилась унаслідок відчуття неправди у взаємних відносинах між собою брата і брата”¹.

Хоча в цілому українлюбство не сформувалося в окрему ідеологію і практику українського національного руху, діячі українлюбства були прихильниками національної ідеї, прагнули реалізувати природне право українського народу бути вільним і рівним серед інших народів. О. Я. Кониський, висловлюючи своє кредо у сфері політики і міжнародних відносин, підкреслював: “...Відносини до всіх народностей однакові... Україна-Русь — однаково з усіма народами має право уладнатись по своїй уподобі”².

Українська національна ідея мала демократичний ґрунт, тому що любов до рідної землі органічно поєднувалась у ній з любов'ю до свого народу. М. І. Костомаров зараховував до українлюбців людей, “люблячих Україну, її народ, мову, нрави, звичаї, пісні, побут і життя цього народу...”³. На думку В. Б. Антоновича, першопричиною виникнення “українофільства” стала увага інтелігенції до “селянського середовища”. Він стверджував, що переконання українфілів ґрунтуються “на можливому всебічному вивченні свого народу”⁴. П. О. Куліш теж вказував на взаємопов'язаність “українофільства” з “працею на користь народу і для живого зближення з народом”⁵.

Розуміючи, що український народ опинився на своїй рідній землі в становищі духовного ізгоя, українлюбці прагнули втілити в життя ідею всебічного національно-культурного відродження й піднесення України. Адже без зростання національної самосвідомості українців годі було й мріяти про національне самовизначення, яке дало б змогу досягти найбільш повного демократизму в національних відносинах.

Українолюбство було наповнене насамперед національно-культурницьким змістом. Так, В. Б. Антонович розглядав “українофілів” як патріотів, які “дорожать надзвичайно своїми обласними відмінностями і своїм обласним нариччям”⁶. М. І. Костомаров ототожнював “українофільство” з “прагненням деяких малоросів писати на своєму рідному нариччі і разом з тим вивчати багату скарбницю народної поезії”⁷. О. Я. Кониський підкреслював просвітницький характер українлюбства, зазначаючи, що “від часу знесення кріпацтва і до нині найважливішою і найголовнішою потребою було, є і довго ще буде **освіта народня на народній мові**”⁸. Однак М. П. Драгоманов, хоч і відзначав в українлюбстві національно-культурницьке, просвітницьке начало, не погоджувався з тим, що це “зовсім не політичний рух”⁹.

* За кінчення. Початок див.: Укр. іст. журн., 1997. — № 3.

Радикально-демократичні елементи українського народолюбства, котрі склали меншість у вітчизняному національному русі, надавали першорядного значення державницько-політичному аспекту діяльності, пропаганді ідеї української державності, принаймні політичної автономії. Поміркована більшість, яка перебувала на ліберально-демократичних позиціях, вважала за доцільне виборювати в першу чергу право культурно-національної автономії.

Наявність різних позицій у народолюбстві зумовлювалась об'єктивними причинами. По-перше, розгром Кирило-Мефодіївського товариства 1847 р. негативно позначився на подальшому розвитку українських визвольних змагань, зумовив ідейно-політичний надлом лідерів, зокрема М. І. Костомарова, П. О. Куліша та ін. Тому в перебігу українського національного відродження початку 60-х років XIX ст. не було висунуто політичної програми. Втім буржуазні реформи 60—70-х років не змінили імперську сутність російського монархічного режиму, що був традиційним і жорстоким ворогом українського національно-визвольного руху. Перманентні звинувачення українолюбців у “сепаратизмі”, що супроводжувалися польщейськими репресіями протягом пореформених десятиліть, безперечно, заважали виробленню загальної політичної програми національного руху тієї доби. Це стало однією з суттєвих причин переходу частини української молоді на позиції російського соціально-революційного народництва, спричинило млявість та ідейну слабкість руху демократичного українства.

По-друге, поміркованість державницько-політичних позицій українолюбців зумовлювалась їхніми народолюбними ілюзіями, певною ідеалізацією селянства. Чимало діячів українського руху вважало, що “прихильник мужиків мусить мало не усьому йти з мужиками”, а останні все ще вірили в легенду про “доброго царя-батенька”, сподіваючись отримати від нього землю і вбачаючи в його особі захисника від польського панства. До того ж, українські народолюбці були прихильниками досить поширеної в Європі думки, буцімто селянське господарство може поліпшитись і за умов відсутності демократичного державного ладу, “за поміччю царства”.

Історичну зумовленість орієнтації народолюбців — репрезентантів селянського демократизму — на селянство відзначав С. А. Подолинський: “Українці — народ мужицький здебільшого; немає народу в світі, де б був такий малий відсоток вищих станів, і тому всілякий український рух у вихідній точці своїй не має ніякого сенсу, якщо він не чисто мужицький”¹⁰.

Пріоритетними напрямками діяльності народолюбців стало просвітництво серед селянських мас, книжково-видавнича справа, спрямована на випуск підручників, популярних і дешевих книжок для народу, а також народовивчення, яке розглядалося як один з наріжних каменів національно-культурного відродження. Вітчизняні демократи певною мірою ідеалізували селянські маси, а з іншого боку, прагнули засобами художнього слова, етнографії, літературо- і мовознавства, мистецтва, правознавства, статистики тощо якомога повніше відтворити історичний досвід та духовну пам'ять народу, без чого годі було вести розмови про його національну й соціальну свідомість, про право стати самостійним господарем, хазяїном у своєму домі, на рідній землі. “Хто любить свій народ — нехай любить його не по-донкіхотські, не уявленням, а серцем і справою, — зауважував М. І. Костомаров, — нехай любить не абстрактне поняття про народ, а народ у дійсності, у відчутності...”¹¹.

Органічним явищем вітчизняного народолюбства стало “ходіння в народ”, яке розпочалось як рух демократичної молоді вже на рубежі 50—60-х і тривало протягом 70—80-х років. Його метою була головним чином реалізація завдань просвітництва та народовивчення селянських

мас, що поступово вело б їх до національної та соціальної ідентифікації, а інтелігентів-демократів — до “злиття” з народом. Переважною формою “ходіння в народ” українських народолюбців була “осіла” діяльність серед селянства, причому пріоритет надавався культурницькій роботі.

Вітчизняне народолюбство, під яким слід розуміти світоглядні цінності та соціальну практику єднання демократичної інтелігенції з селянством, ґрунтувалося на гуманістичних і демократичних принципах, розвивалося засобами просвітництва і народовивчення, мало на меті національно-культурне і соціальне відродження селянства.

На початку 60-х років в ідейних поглядах та діяльності народолюбців переважали національно-культурницькі аспекти, а соціальні були ще недостатньо окреслені. “Отже, за нашим розумінням, — обережно зазначалося у “Відгуку з Києва” (1862 р.), підписаному 21 діячем українського руху, — єдина справа істинних друзів народу в нинішній час — допомагати розвитку народу, не вдаючись у політичні або соціальні толки і очікуючи терпляче часу, коли народ буде в змозі толкувати з нами про предмети, котрі тепер не досяжні його розумовому розвитку, а тому для нього загадкові, темні і не потрібні”¹².

Проте вже “Моя сповідь” В. Б. Антоновича, написана того ж року, свідчила про наявність певних соціальних мотивів у діяльності народолюбців. “Істинні друзі народу, — писав ідейний лідер київської української громади, — не ламають собі голову над далеким майбутнім, але якщо вони люди справи і якщо мають кошти, то дбають про народну просвіту, про покращання матеріального побуту селян...”¹³.

Про гуманістичні, антикріпосницькі устремління народолюбців — “шістдесятників” розповідається у спогадах учасників українського визвольного руху. Так, С. Ф. Русова, описуючи епоху 60-х років XIX ст., зазначала: “Завдання українофілів — розвиток, просвітництво народу шляхом його ж рідної мови, визволення цього народу від кріпосної залежності”. Б. С. Познанський, маючи на увазі польських і українських “хлопоманів” того часу, вказував: “...Всі ми однаково бачили несправедливість кріпосної залежності, і в жертві цього суспільного ладу — селянині — бачили насправді неіснуючі чесноти”¹⁴.

У 70-і роки провідні діячі народолюбців ще більше уваги приділяли соціальному питанню, розглядаючи його крізь призму, насамперед, демократичної та ліберальної ідеї. “Наше діло усе-таки соціально-демократичне й вольнодумське, — писав М. П. Драгоманов у листі до В. М. Навроцького від 14 квітня 1873 р., — а не магнате́ске і клерикальне”¹⁵. Дещо пізніше у праці “Література російська, великоруська, українська і галицька” він визначав “лібералізм” української молоді як “більш соціальний, або педагогічний”, а великоруської — як такий, що “мав більш політичний характер, революційну окраску”¹⁶. На соціально-демократичній спрямованості українського національного руху загострював увагу С. А. Подолінський. В листі до В. М. Смирнова від 4 травня 1875 р. він зауважував: “Знайте, передусім, що зараз українофілство означає — українська соціально-демократична партія...”¹⁷. Навіть в офіційній позасудовій документації 70-х років починають використовувати термін “соціал-українофільська партія”¹⁸.

Соціальні устремління народолюбців розвивалися під впливом утопічно-соціалістичних концепцій. Цей зв'язок простежувався вже з 50-х років. Так, М. П. Драгоманов у листі “До киян” від 3—12 лютого 1887 р. стверджував, що “завше був соціалістом” (починаючи з гімназії). У споминах “Два учителі” він згадує, як відомий народолюбець О. І. Стронін викладав полтавським гімназістам соціальні теорії Р. Оуена, А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є¹⁹.

У 70-і роки соціалістичні ідеї здобувають делалі більше прихильників у лавах українських народолюбців. Цей процес відбився в

появі таких термінів, як “українофіли-соціалісти”, “українофільський соціалізм” тощо²⁰.

Поширення соціалістичних ідей сприяло посиленню уваги народолюбців до соціально-економічних і політичних питань. Уже в 70-і роки М. П. Драгоманов і С. А. Подолинський висловлювали принципові міркування стосовно теоретичних підвалин українського “громадівського соціалізму”, складниками якого стали ідеї широких економічних перетворень в інтересах селянства і робітництва, соціальної та національної рівності на основі вільної автономії осіб, спілок, громад, народів, а також вільного товариства (федерації) громад і народів. С. А. Подолинський дійшов висновку, що необхідно “прямо і відкрито, шляхом розповсюдження книжок і шляхом усної пропаганди поширювати вчення соціалізму серед селян”²¹.

Показово, що частина провідних діячів українського демократичного руху висловлювалася за можливість як мирних, так і революційних методів утвердження соціалістичних ідей. М. П. Драгоманов у “Попередньому слові” до “Громади” пропонував боротися за нові “громадські порядки” “усіма способами, мирними й воєвськими”²². Програма “Громади” М. П. Драгоманова, М. І. Павлика і С. А. Подолинського теж не виключала можливості того, що “простому народу на Україні не обійтись без збройного бою й повстання (революції)”²³. Радикально-демократичні ідеї українського народолюбства знаходили підтримку молодого покоління громадівців.

Подальший розвиток цієї тенденції простежується у 80-х роках, коли виникають проекти політичних програм українського товариства “Вільна Спілка — Вольний Союз”, “Української соціально-революційної партії”, “Партії українських соціалістів” тощо. Приміром, проект “Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах”, вилучений у І. М. Присецького 1883 р., декларував прихильність до еволюційно-органічного розвитку, хоча революційний шлях до цієї мети вважався цілком реальним. На порівняно близький час ставилися такі завдання: в політичному житті — правовий порядок, в економічному — перетворення в дусі як колективізму, так і індивідуалізму, в соціальному та культурному — майнова, станова, освітня рівність громадян, широка самобутність, висока моральність та освіченість народу, розвиток солідарності, початків братерства, поширення ідей соціалізму²⁴.

“Програма дій українських соціалістів”, яка поширювалася в українських гуртках Чернігова у 80-х роках, теж визнавала поступовість перебігу історичного процесу, хоча “радикальні і всебічні зміни в народному житті” вважалися можливими й необхідними. В документі проголошувались такі провідні ідеали: в економічному житті — соціалізм, у соціальному — загальна рівність, у політиці — анархія, автономія, федералізм, а в національній та культурній сфері — повна свобода націй та культури²⁵.

Розвиток соціально-політичної течії з досить виразним радикально-демократичним спрямуванням засвідчував, що частина українських народолюбців віддавала пріоритет гуманістичним, загальнолюдським цінностям, прагнула орієнтуватися на західноєвропейські демократичні традиції, хоча при цьому не заперечувала національну специфіку українства. Безперечним ідейним лідером цього напрямку був М. П. Драгоманов. У листі до галицького громадсько-політичного діяча О. Г. Барвінського від 27 лютого 1891 р. він стверджував, що “в російській же Україні ніяке українолюбство, окрім радикального, не має будущини і навіть сучасності”, а в листі до О. Я. Кониського від 20 квітня того ж року закликав не сходити “з тієї європейської радикальної дороги, на котру Шевченко ставав полусвідомо, “хлопоманія” 60-х років свідоміше, і на котру я раджу стати зовсім рішуче й безповоротно”²⁶.

М. П. Драгоманов був послідовним критиком ідейної поміркованості й національної обмеженості тих “українофілів”, які дотримувались аполітичного культурництва, а часом збочувалися з національно-демократичних на формально націоналістичні позиції. “Думаю, — міркував видатний ідеолог народолобства в листі до галицького громадського діяча і публіциста М. Й. Бучинського від 6 листопада 1872 р., — що пора вже давно перетрясти українофільство і одібрати у йому гуманістичну і народно-демократичну струю од національно-традиційної, старовірної, котра є і у нас, як в усяких краях і народах”²⁷. М. П. Драгоманов вважав українофільство “вимираючим” напрямком. Така оцінка була викликана однобічною і недостатньо ефективною культурницькою роботою, не поєднаною з соціально-політичною. Слабкість “чистого” культурництва стала очевидною вже у 80-х — на початку 90-х років XIX ст.

Водночас не можна не помітити, що ідейні опоненти М. П. Драгоманова — О. Я. Кониський і Б. Д. Грінченко — були послідовними прихильниками ідей націонал-демократії. Так, О. Я. Кониський бачив шлях розвитку українства не в орієнтації на “космополітичні”, “універсальні” цінності, а в освіченні народної маси й інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і глибокого демократизму, а також у поліпшенні економічного становища людей. Націоналізм цього видатного українського народолобця являв собою не проповідь національної виключності, а патріотизм, який відзначався загальнодемократичним змістом і спрямовувався проти великодержавної, русифікаторської політики національного гноблення українського народу з боку російського імперського режиму²⁸.

За Б. Д. Грінченком, пріоритетними в діяльності української демократії за тих історичних умов мали стати просвітницько-культурний і економічний напрями. З’єднавши справу національну зі справою народного добробуту, вважав він, українські народолобці виявили б “не тільки правдивий діяльний патріотизм, а також і розумний далекосяжний політичний такт”²⁹. У поглядах Б. Д. Грінченка, як і О. Я. Кониського, знайшли відбиток ідеї національно-культурницького напрямку українського народолобства, що відзначався ліберально-демократичною спрямованістю.

Отже, українське народолобство 60—70-х років відходить від романтизму попереднього періоду і стає “реальним”, “дійовим”, поєднуючи в своєму світогляді ідеї національного і соціального демократизму, лібералізму і радикалізму. Цим пояснюється співіснування в народолобському таборі численних відтінків — від послідовного культурництва ліберально-демократичного забарвлення до соціально-політичної течії з досить виразним радикально-демократичним спрямуванням. Уповільнене розмежування представників зазначених ідейних течій і тенденцій становило характерну особливість українського демократичного руху.

Загальноросійське народництво репрезентувало другий народницький потік в Україні, який став невід’ємною складовою загальноросійського руху демократичної інтелігенції. Вплив російської демократії народницького забарвлення починає простежуватися в Україні вже в другій половині 50-х — на початку 60-х років, що знаходило вияв у діяльності Харківсько-Київського таємного товариства у 1856—1860 рр., поширенні видань Вільної російської друкарні, у спробах “Землі і Волі” в 60-і роки налагодити прями зв’язки з українськими громадами тощо.

Проте потужний потік російського народництва в Україні сформувався лише в 70—80-і роки. Як і в інших регіонах Російської імперії, в українських губерніях цей рух відзначався домінуванням соціально-революційної ідеології та практики.

На відміну від українських народолюбців російські соціально-революційні народники не надавали національному питанню першорядного значення, віддаючи пріоритет соціальним або політичним завданням боротьби. Їх ідейні погляди у сфері національних перетворень не відзначалися послідовністю. З одного боку, в світогляді російських народників простежується чітка антиімперська спрямованість. У творах О. І. Герцена, М. О. Бакуніна, програмно-організаційних документах “Землі і Волі”, “Народної Волі”, “Народної Партії” та інших є важливі положення про право поневолених народів, у тому числі українського, на самовизначення, навіть на незалежність. Частина російських народників, зокрема бакуністи 70-х років, чорнопередільці та наступні прихильники цієї орієнтації 70—80-х років були федералістами і виступали за бажаність союзу братніх народів за умов розпаду імперії³⁰.

Втім, не можна не помітити, що в російському соціально-революційному русі наростали централістські устремління. Достатньо пригадати “розмитість” положення землевольської програми про обов’язок “сприяти розподілу теперішньої Рос[ійської] імперії на частини відповідно місцевим бажанням” або досить обмежену тезу Програми Виконавчого комітету “Народної Волі” про “широке обласне самоврядування, забезпечене виборністю усіх посад, самостійністю миру і економічною незалежністю народу”³¹. М. П. Драгоманов, критикуючи російське народництво за посилення державно-централістичної спрямованості, вважав головною причиною цього явища “фатальну спадковість” російської національної свідомості, що загартувалася за умов великодержавно-шовіністичної політики царату³². Слід брати до уваги й особливості російської революційної традиції, централізаторські тенденції якої були започатковані ще в добу декабристів, а також специфіку російської соціальної революційності, з превалюванням у ній соціально-класового начала над національним.

Усі вказані особливості загальноросійського руху соціально-революційного народництва повною мірою виявили себе в українських губерніях. Водночас російське народництво в підросійській Україні мало певну специфіку в порівнянні з іншими регіонами імперії. Так, за умов відсутності на значній частині українських територій селянської общини в тому вигляді, як у Великоросії, народники висунули гасло справедливого переділу землі. В період першого і другого масового “ходіння в народ” у 70-і роки провідною ідейною течією було бунтарство. Наприкінці того десятиліття в Україні, раніше ніж в інших регіонах імперії, розпочався перехід до політичних засобів боротьби, виникла політична течія в соціально-революційному народництві. “Південні” соціал-революціонери були схильні до регіонального або місцевого організаційного автономізму, мали певну специфіку тактичних настанов, які враховували етнокультурний чинник. Помітною особливістю їх діяльності стала взаємодія з українськими народолюбцями.

Загальноросійський рух народництва не вичерпувався лише радикальними течіями. В установах земства та міського самоврядування працювало чимало ліберальних народників, які перебували в опозиції до офіційної влади, легально працюючи на справу вдосконалення освіти, охорони здоров’я, культури. Водночас вони нерідко взаємодіяли з українськими громадами і навіть революційним підпіллям, подаючи їм фінансову допомогу, переховуючи нелегалів тощо.

Відсутність всебічно обґрунтованої, реалістичної програми дій, утопічні ілюзії, організаційна неконсолідованість, слабкість соціальної бази, жорстокі репресії царату — все це зумовило невдачу народництва 60—80-х років. Проте це покоління борців за соціальне і національне оновлення суспільства своєю діяльністю розхитувало абсолютистський

режим, сприяло розвитку демократичних традицій, мало ідейних спадкоємців.

Наступний етап в історії народницького руху в Україні припадає на кінець XIX — початок XX ст. (приблизно 1890-ті — 1917 рр.). На нашу думку, його можна визначити як “неонародницький”. Початок цього етапу пов’язаний з переходом до монополістичного капіталізму, суттєвими змінами в розстановці суспільних сил (криза самодержавства, активізація нової політичної опозиційної сили — соціал-демократії, розвиток масового пролетарського руху), а також у самому народництві, яке стало на шлях утворення політичних партій, модернізації своїх програмно-тактичних установ тощо.

Уже влітку 1891 р. І. Липа, М. Базькевич, М. Байздренко та В. Боровик біля могили Т. Г. Шевченка в Каневі проголосили утворення нової таємної організації “Братство тарасівців”. Це стало однією з перших реальних спроб започаткувати справжню політичну партію демократичного українства. Програмний документ “тарасівців” “Profession de foi молодих українців”, виголошений під час Шевченківських читань у Харкові 1893 р., засвідчив прямий ідейний зв’язок нового покоління українського народолюбства зі своїми попередниками. “Скажемо коротко: українофільство показало нам і цілому світові, — відзначалося в програмі “тарасівців”, — що існує і нидіє якийсь зневолений, зрабований нарід, що зветься Українцями; воно поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт; воно стало підвалиною сучасних Українців”³³.

Друга половина 90-х років характеризувалася певною ідейно-організаційною консолідацією українських громад. У 1897 р. їхні представники зібралися на з’їзд у Києві і заснували “Загальну українську безпартійну демократичну організацію”, ідейним лідером якої став О. Я. Кониський³⁴.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. відбувається помітна політизація і радикалізація українського національного руху. 29 січня 1900 р. Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Машевич, М. Русов на “Раді чотирьох” у Харкові заснували “Револьюційну українську партію” (РУП), структурною основою якої стали “вільні громади”. В ідейному маніфесті рупівців — праці М. Міхновського “Самостійна Україна” (1900 р.) — “первозвісником сучасного політичного українства” проголошувався Т. Г. Шевченко, а помірковане аполітичне українофільство піддавалося негативній оцінці. “Таким чином, — підсумовував М. Міхновський, — українофіли залишилися без потомства, і сучасна молода Україна вважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів”³⁵.

Проте в ідеології РУПу перехрещувались різноманітні течії й не було світоглядної однаковості. Згодом це призвело до організаційних розколів, на ґрунті яких виникали нові політичні партії, такі як “Українська народна партія” (1902 р.), “Українська соціал-демократична “Спілка” (1904—1905 рр.), та й сама РУП у грудні 1905 р. була перейменована в “Українську соціал-демократичну робітничу партію”. Паралельно у 1903—1904 рр. створювалися перші групи українських соціалістів-революціонерів, які на початку 1907 р. об’єдналися в Українську партію соціалістів-революціонерів³⁶.

Водночас протягом 1903—1904 рр. відбувалася політизація в лавах “Загальної української безпартійної демократичної організації”. У 1904 р. відомі громадівці Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ю. Квасницький, В. Чехівський, Є. Чикаленко створили Раду “Української демократичної партії”. Проте вже наприкінці того року троє перших із вказаних діячів вийшли з УДП і започаткували “Українську радикальну партію”. В кінці 1905 р. УДП і УРП об’єдналися в єдину “Українську демократично-радикальну партію”, а в

1908 р., коли за умов політичної реакції більшість українських політичних партій перестала існувати або припинила свою діяльність, організаційно оформилось глибоко законспіроване “Товариство українських поступовців” на чолі з М. Грушевським та С. Єфремовим³⁷.

Таким чином, наприкінці XIX — на початку XX ст. відбувся процес ідейного визначення, розмежування та організаційної структуризації в українському демократичному таборі, основу якого склали партії неонародницького спрямування та вітчизняної соціал-демократії. Водночас, ще напередодні революції 1905—1907 рр., в українських губерніях починають діяти підпільні осередки російської партії соціалістів-революціонерів (есерів). Отже, на початку XX ст. неонародництво підросійської України було представлено двома потоками — українським і російським. Поряд із соціал-демократією ця частина демократичного табору відіграла неабияку історичну роль під час Української національно-демократичної революції та визвольних змагань 1917—1920 рр., а тому заслуговує на докладне і самостійне студіювання.

Проблема народництва вельми багатопланова, адже її висвітлення важливе не тільки в конкретно-історичному аспекті, а й у джерелознавчому, архівознавчому, археографічному, історіографічному тощо. Кожен з цих ракурсів має свою специфіку і тому потребує докладного спеціального вивчення. Автор прагнув розглянути народництво насамперед як важливий напрям визвольного руху та суспільної думки.

Попередні покоління вчених зробили чимало для висвітлення цієї цікавої й повчальної сторінки вітчизняної історії. У першій третині XX ст. українські історики народницького історіографічного напрямку на чолі з М. С. Грушевським почали плідотворну розробку питань генезису, ідейної сутності, еволюції, періодизації відчизняного демократичного руху XIX ст., заклали наріжні камені оригінальної концепції українського народництва й утвердили її в історичній науці як самостійну проблему³⁸.

Протягом 20-х — на початку 30-х років XX ст. українська марксистська історіографія активно опрацьовувала тематику, пов'язану з історією революційного (загальноросійського) народництва. Втім, уже М. І. Яворський поставив питання про необхідність комплексного вивчення обох напрямів — “національно-культурницького, суто українського, та революційного, російського”³⁹.

Утвердження тоталітарного режиму в СРСР у 30-ті роки негативно вплинуло на подальше вивчення народницької проблематики. За часи сталінщини серйозна наукова робота в цьому напрямку була згорнута на два десятиліття і підмінялася популяризацією ідеологічних догм з “Історії ВКП(б). Короткого курсу”, за якими народництво трактувалось однозначно негативно і в штучно звужених межах 70—90-х років XIX ст.

Ідеологічне “табу” на вивчення проблеми народництва послабилось лише з середини 50-х років XX ст. У постсталінську епоху українські та російські радянські вчені заклали досить вагомий “підмурок” у розробку історії народницького руху в Україні, зосередивши головну увагу на революційних (загальноросійських) напрямках 1870—1880-х рр. Проте, як влучно зауважив історик В. Ф. Антонов, “доктринерство залишилося непохитним, щоправда, у дослідників з'явився “вибір” між ленінською і сталінською доктринами народництва”⁴⁰. Методологічна одновимірність та ідеологічна зашореність обмежували великий творчий потенціал цілого покоління науковців. Втім, неупереджене вивчення джерел не могло не привести до висновку про широту народницького спектра в Україні. Так, відомий фахівець М. П. Рудько вказував у своїх дослідженнях на наявність у визвольному русі українських губерній 70-х років не тільки “російської соціально-революційної партії”, а й “української соціально-

демократичної партії”, тобто фактично визнавав існування двох народницьких потоків⁴¹. Проте українське народництво “не вписувалось” у тодішні теоретико-методологічні схеми, а тому його вивчення велось у досить обмежених площинах. Глибоке студіювання джерел часто підмінялося односторонніми оцінками українських громад як “буржуазно-ліберальних”, “націоналістичних” організацій. Лише з приходом перебудови в історіографії було визнано, що багато загальних висновків стосовно проблеми громадівського руху в Україні в 60—70-і роки XIX ст. поки не мають міцної опори у вигляді спеціальних монографій, і поставлено завдання ґрунтовного, всебічного вивчення історії українських “громад”⁴².

За умов нової суспільно-політичної ситуації після розпаду СРСР українські історики почали піддавати критичному аналізу одновимірність теоретико-методологічних підходів при дослідженні складних процесів історичного минулого. Це позначилося й на студіях з народницької проблематики. Приміром, історик А. М. Катренко, висвітлюючи діяльність радикалів-демократів (народників) в Україні у 80-х роках XIX ст., стверджував, що “цілком правомірним є вживання терміну “українське народництво” за умови розширеного трактування поняття “народництво”⁴³.

Необхідність нового осмислення історичного досвіду народництва дедалі сильніше усвідомлюється сучасними науковцями. Так, Л. Винар зазначає, що “вже час зробити об’єктивну переоцінку українського народництва на Великій Україні в другій половині 19 ст.”⁴⁴. На наш погляд, ця думка цілком слушна і стосовно інших періодів в історії вітчизняного народництва.

Зробити таку переоцінку можна лише на основі розробки сучасної концепції історії народництва в Україні. Її принципова наукова новизна, на нашу думку, має полягати в трактуванні народництва як типологічної цілісності, в межах якої, з огляду на історичну специфіку становища українських земель, паралельно виникли і набули розвитку основні суспільні потоки — “українське народолюбство” і “російське народництво”. Це були типологічно близькі, споріднені явища, що діяли самостійно і у взаємозв’язку, мали спільні та осібні риси. Аналіз усього народницького спектра в Україні, включаючи обидва потоки, внутрішні ідейні течії і тенденції, варто проводити комплексно і в широких хронологічних межах від початку XIX до початку XX ст. включно. При цьому вимальовуються чотири основні етапи історії народництва в Україні: 1) початковий етап “романтичного” народолюбства (приблизно з початку XIX ст. до 40—50-х років); 2) “дійове”, “реальне” народництво (60—80-і роки); 3) “неонародництво” (з 90-х років XIX ст. до лютого 1917 р.); 4) “новітнє” народництво доби Української національно-демократичної революції та боротьби за збереження державної незалежності (весна 1917—1920 рр.). Ґрунтовна розробка зазначених етапів дасть можливість простежити всі фази виникнення й розвитку історичного явища, без якого не можна уявити українську історію XIX — початку XX ст.

¹ Див.: Пам’ятки суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.). Хрестоматія. Під ред. А. Г. Балабруха. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 423.

² ЦДДА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 76, арк. 16 зв.

³ Голос. — 1867. — № 218.

⁴ Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні праці. — К., 1995. — С. 142, 144.

⁵ Куліш П. О. Українофилам // Пам’ятки суспільної думки України. — С. 432.

⁶ Антонович В. Б. Назв. праці. — С. 138, 144.

⁷ Костомаров М. І. Українофильство // Слов’янська міфологія. — К., 1994. — С. 338.

⁸ ЛНБ НАНУ. ВР, ф. 11, спр. 4581, 298, арк. 2 зв.

⁹ Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 386, 387, 431, 447, 452.

- ¹⁰ Рудько М. П. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські "громади" (Лист С. А. Подолинського про "Українську соціально-демократичну партію") // Укр. іст. журн. — 1968. — № 9. — С. 128.
- ¹¹ Костомаров М. І. Мысли южнорусса // Слов'янська міфологія. — С. 309.
- ¹² Современная летопись. — 1862. — № 46. — С. 4.
- ¹³ Антонович В. Б. Назв. праці. — С. 82.
- ¹⁴ Русова С. Шевченко і українське обшество 60-х годов // Украинская Жизнь. — 1913. — № 2. — С. 43; Познанский Б. Воспоминания // Там же. — 1913. — № 4. — С. 26.
- ¹⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 59, арк. 97.
- ¹⁶ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. — Т. 1. — К., 1970. — С. 116.
- ¹⁷ Укр. іст. журн. — 1966. — № 7. — С. 124.
- ¹⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 837, спр. 113, арк. 51 зв., 54 зв.
- ¹⁹ Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших товаришів (Видав Іван Франко). — Львів, 1908. — С. 19; Його ж. Вибране. — С. 594.
- ²⁰ Архів Дому Плеханова, ф. 473, оп. 1, спр. 47, арк. 3 зв., 5 зв.
- ²¹ Драгоманов М. П. Вибране. — С. 317—319; Рудько М. П. Назв. праця // Укр. іст. журн. — 1968. — № 9. — С. 128, 132, 127.
- ²² Драгоманов М. П. Вибране. — С. 318.
- ²³ Громада. Українська часопись. — Женева, 1880. — № 1. — С. 1—4.
- ²⁴ РДІА, ф. 1405, оп. 83—84, спр. 11250, арк. 35, 36.
- ²⁵ ДАРФ, ф. 5802, оп. 2, спр. 143, арк. 1, 2.
- ²⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 52, арк. 16; спр. 56, арк. 70.
- ²⁷ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871—1877 (Злалив М. Павлик). — Львів, 1910. — С. 182.
- ²⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 76, арк. 16 зв. — 17.
- ²⁹ Грінченко Б. — Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 107, 108, 111.
- ³⁰ Див.: Колокол. — Лист 35. — 15 января 1859. — С. 274; Там же. — Лист 65—66. — 15 марта 1860. — С. 539; Бакунин М. Полн. собр. соч. / Под ред. А. И. Бакунина. Б. м., б. г. — Т. 1. — С. 126, 127, 179, 195, 196; Революционное народничество 70-х годов XIX в. — Т. 2. — С. 28, 31, 151, 188.
- ³¹ Революционное народничество... — Т. 2. — С. 31, 172.
- ³² Драгоманов М. П. Политические произведения. — Paris, 1906. — Т. 1. — С. 134—135.
- ³³ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмні і довідкові матеріали // Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. — К., 1993. — С. 16, 19.
- ³⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. — 3-є вид. — К., 1995. — Т. 2. — С. 324.
- ³⁵ Українські політичні партії... — С. 38.
- ³⁶ Там же. — С. 29, 94, 116.
- ³⁷ Там же. — С. 80, 82, 88, 101.
- ³⁸ Див.: Грушевський М. С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX в. — Спб., 1907; Його ж. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. — Wien, 1922; Його ж. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за 1927 р. — К., 1927. — Вип. 1—3 та ін.
- ³⁹ Прапор марксизму. — 1927. — № 1. — С. 123.
- ⁴⁰ Вопросы истории. — 1991. — № 1. — С. 10.
- ⁴¹ Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.) — К., 1973. — С. 7—8.
- ⁴² Сарбей В. Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). — К., 1989. — С. 147.
- ⁴³ Катренко А. М. Діяльність радикалів-демократів (народників) в Україні у 80-х роках XIX ст. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1994. — С. 39.
- ⁴⁴ Винар Л. Михайло Грушевський — історик і будівничий нації. Статті і матеріали. — Нью-Йорк; Київ, Торонто, 1995. — С. 91.